

Аналіз методик дослідження агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком

Стаття розкриває аналіз теоретично-практичної літератури, який направлений на вивчення діагностичних методик для дослідження агресивної поведінки людини на різних стадіях онтогенезу.

Відомо, що питаннями агресії у дорослих займалось багато вчених, але проблема виникнення агресії у дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком була вивчена недостатньо.

Ключові слова: діагностика, агресивність, агресія, тести, методики дослідження.

Статья раскрывает анализ теоретико-практической литературы, который направлен на изучение диагностических методик для исследования агрессивности человека на разных стадиях онтогенеза.

Известно, что вопросами агрессии у взрослых занималось много ученых, но проблемы возникновения агрессии у детей с нормальным и нарушенным речевым развитием были изучены недостаточно.

Ключевые слова: диагностика, агрессивность, агрессия, тесты, методики исследования.

У практичній психології для вивчення агресії використовують різні психодіагностичні методи, які один від одного відрізняються принципами, вербальністю, цілями та формами дослідження. Аналіз практичної спеціальної літератури доводить, що рівень усвідомленості агресії може вивчатись за трьома напрямками дослідження – за методом спостереження (І.А. Фурманов, Д. Скот та ін.) та методом проєкції (Р. Бернс, Б. Брайклін, Е. Вангер, Дж. Бук, М.З. Друзкевич, С. Кауфман, М. Люшер, З. Піотровський, С. Розенцвейнг, Н.Г. Хітрова), які розкривають неусвідомлену агресію особистості та за вербальними тестами-опитувальниками (Г. Айзенк, А. Ассінгер, А. Басс, В.В. Бойко, А. Дарки, Т. Лірі, Л. Морріс, Дж. Олдхем, А.А. Романов), що визначають усвідомленість особистістю своєї агресії (див. таблицю 1).

Кожен з методів дослідження особистості формувався у свій історичний період разом з особливостями розвитку суспільства, постійно зазнаючи змін та доповнень. Досі найпопулярнішим та найактуальнішим є метод спостереження, який застосовували ще

з давніх часів для вивчення емоційної сфери особистості – філософії античної Греції (Сократ, Платон, Аристотель), історики стародавнього Риму (Сенека, Хризипа), вчені Нового часу “Епохи освіти” (Г. Гегель, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Дж. Лок, Б. Спиноза, Юм та ін.), а також сучасні науковці біологічних (Д. Боулбі, Ч. Дарвін, К. Лоренц, Г. Харлоу та ін.), нейрофізіологічних (У. Джеймс, К. Ланге, А. Лурія, І. Павлов, І. Сеченов, Скінер, Д. Уотсон та ін.), психоаналітичних (К. Бріджес, З. Фрейд та ін.), педагогічних та психологічних теорій (Л. Виготський, К. Ізард, Р. Плачик, С.Л. Рубінштейн та ін.) [3, 6].

Таблиця 1

Розподіл діагностичних методик за віковими категоріями

Рівень усвідомленості агресії	Види діагностичних напрямків	Підвиди діагностичних напрямків	Методики дослідження агресивності	Розподіл методик за віковою категорією досліджуваних (наявність методики відмічається “+”)				
				дошкільн.	мол. школярі	підлітки	юнаки	дорослі
Усвідомлений	Метод спостереження	Не систематизований	Метод спостереження І.А. Фурманов (С. Розенцвейнг)	+	+	-	-	-
		Систематизований	Метод спостереження І.А. Фурманов (Д. Скот)	+	+	-	-	-
	Метод тестування (опитувальник)	Направленість суб'єктивної оцінки на самого себе	Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки	-	-	+	+	+
			Методика дослідження агресивності А. Ассінгера	-	-	+	+	+
			Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні В.В. Бойко	-	-	+	+	+
			Методика виявлення “Типу особистості” і “Вірогідних розладів” у даного типу Дж. Олджем і Л. Моріса	-	-	+	+	+
			Методика діагностики міжособистісних відношень Т. Лірі	-	-	+	+	+
			Методика діагностики самооцінки психічного стану Г. Айзенк	-	-	+	+	+
		на інших	Дитина очима дорослого А.А. Романов	+	+	+	-	-

Неусвідомлений	Проективний метод	Експресивні	Малюнок методика “Неіснуюча тварина” М.З. Друзкевич	+	+	+	+	+
			Малюнок методика “Будинок дерево людина” Дж. Бука.	+	+	+	+	+
			Малюнок методика “Кінетичний малюнок сім’ї” Р. Бернса и С. Кауфмана	+	+	-	-	-
		Імпресивні	Тест вибору кольорів М. Люшер	+	+	+	+	+
			Тест руки Б. Брайкліна, З. Піотровського, Е. Вангера.	+	+	+	+	+
		Інтерпретаційний	Ситуативний тест С. Розенцвейнга	-	+	+	+	+
			Ситуативний тест “Ділові ситуації” Н.Г. Хитрової	-	-	-	+	+

Від інших дослідницьких прийомів метод спостереження відрізняється тим, що експериментатору надається можливість, сприймати особистість у діяльності, спілкуванні, поведінці помічаючи її міміку (вираз обличчя, жестикуляцію, позу та ін.), характер мовлення (зміст, культуру та ін.) тощо.

Обравши один з видів спостереження – *виключний* або *невиключний*, спостерігач може визначати свою активну участь у дослідженні, розкрити ціль свого вивчення в одному з напрямків роботи: *систематизованому*, який вимагає у дослідженні складання послідовного плану, і *несистематизованому*, що обмежується лише об’єктом та ситуацією. Емпіричний метод спостереження не є довершеним, тому у різних галузях науки, в залежності від мети дослідження, постійно потребував удосконалень. Так, наприклад, для вивчення дитячої агресії, російським психологом І.А. Фурмановим [4] було запропоновано у *несистематизовану* структуру спостереження включити напрацювання фруструючих ситуацій С. Розенцвейнга, що дозволяло розкрити прояви агресії у дітей в критичних ситуаціях за трьома напрямками та видами агресивних реакцій (див. таблицю 2).

Визначені види та напрямки агресії були поєднані між собою, і за афективно-динамічними реакціями дітей згруповані у дев’ять типів агресивної поведінки (див. табл. 3)

Таблиця 2

**Розподілення агресивних реакцій за її видами та підвидами
(І.А. Фурманов, С. Розенцвейнг)**

Агресія за напрямками та видами реакцій			
напрямки	реакції	види	реакції
Зовнішні (екстрапунітивні)	відкрита агресія до предметів та людей	перешкодо-домінантна	фіксація уваги на стресорі, фрустраторі
Внутрішні (інтропунітивні)	переживання та самозвинувачення себе	самозахисна	самовиправдання, звинувачення інших
Не суб'єктивні (імпунітивні)	відсутність агресії, конфліктності, перекладення негараздів на своєчасне розрішення	вперто-розрахункова	пошук конструктивних рішень у конфліктних ситуаціях

Таблиця 3

Визначення типів агресивної поведінки

№ з/п	Типи агресивної поведінки	Афективно-динамічна реакція
1	Екстрапунітивна, перешкодо-домінантна	ворожість, роздратованість, гнівливість;
2	Інтропунітивна, перешкодо-домінантна	образливість, самозвинуваченість;
3	Імпунітивна перешкодо-домінантна	негативні емоції високої інтенсивності;
4	Екстрапунітивна, самозахисна	гнівливість, роздратованість, ненависть;
5	Інтропунітивна, самозахисна	образливість, сором'язливість;
6	Імпунітивна самозахисна	відсутність агресії, конфліктності;
7	Екстрапунітивна, вперто-розрахункова	гнівливість, роздратованість;
8	Інтропунітивна, вперто-розрахункова	сором'язливість, впертість активність;
9	Імпунітивна вперто-розрахункова	байдужість та ін..

За основу *систематизованого методу* І.А. Фурманов бере карту спостереження Д. Скота, яка складається зі 198 фрагментів різноманітних форм поведінки дитини і оцінюється за результатами довготривалого спостереження. Виділені фрагменти, у діагностичній карті, згруповані у 16 синдромів, це дозволяє експериментатору закреслювати ті цифри, які відповідають формам

поведінки, що найбільш характерні для дитини. Кінцевий результат дослідження за сумою балів визначає симптоматику агресивності, а загальний коефіцієнт, за сумою балів усіх синдромів, характеризує її “дезадаптованість”.

Отже, згідно аналізу літературних джерел позитивність модифікованого методу спостереження за І.А. Фурмановим [4], на відміну від інших методик, полягає у тому, що спостерігач має можливість деталізовано вивчати за типами агресії особливості поведінки дитини. Незручність методу спостереження визначається у тому, що по-перше, для збору достовірної інформації, на довгий час, необхідно ставати невід’ємною частиною того колективу, в якому діагностувалися діти. Адже при спілкуванні з незнайомою людиною учні намагалися показати себе з кращої сторони, приховуючи свої справжні наміри та поведінку. По-друге, отримані результати спостереження визначали у дитини лише наявність агресії, але не розкривали її походження. І по-третє, метод спостереження не надає повної інформації про їх неусвідомлену агресію. Тому відповідно до мети нашої наукової роботи визначена авторами (С. Розенцвейгом, І.А. Фурмановим) поведінкова типізація була модернізована та представлена у трьох видах (та її підвидах) агресії. І у процесі виключного спостереження дозволяла зібрати та розподілити за підвидами агресії показники, які фіксували поведінку учнів за їх афективно-динамічною реакцією.

Усвідомленість своєї агресії найкраще людина передає через вербальні опитувальники. Їх структура вміщає набір запитань або стверджень, за якими досліджувана особистість має за вибором судження обрати з двох або трьох альтернативних відповідей, лише одну. Запитання тестів опитувальників направлені або на судження людини, або на її думку, де безпосередньо проявляються власний досвід або її переживання. Відкритті опитувальники не передбачають стандартизованої відповіді досліджуваного, це відбувається у процесі обробки результатів, де провідні відповіді відносять до стандартних категорій [4].

На основі аналізу практично-наукової літератури були вивчені основні тести-опитувальники, що визначають агресію особистості, зокрема у дорослих за показниками та формами (А. Басс, А. Даркі); станом агресивності (А. Ассінгер); компонентами захисту (В.В. Бойко); розладами особистості (Дж. Олдхем, Л. Морріс); типажем у міжособистісних стосунках (Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком); самооцінкою психічного стану (Г. Айзенк); а у дітей за рівнем та типом агресивності (А.А. Романов) (див. таблиці 4, 5.)

Вивчення агресії за тестами-опитувальниками у дорослих

№ з/п	Автор методики	Специфіка вивчень показників агресивної поведінки			
1	А. Басс, А. Даркі	За показниками та формами агресії	Форма агресії	фізична	використання фізичної сили проти іншої особи
				вербальна	вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (погрози, прокляття)
				непряма	спрямованість неправдивої інформації на іншу особу (плітки, злі жарти), або агресією, яка ні на кого не спрямована (спалах люті, крик, тупотіння ногами)
				схильність до роздратованості	готовність при щонайменшому збудженні до проявів запальності, різкості, грубості
				образливість	заздрість і ненависть до оточуючих, зумовлені відчуттям гіркоти і гніву на весь світ за дійсні або надумані страждання
				підозрілість	недовіра, обережність, злопам'ятність
				негативізм	опозиційну форму поведінки, що спрямовується проти авторитету або керівництва
2	А. Ассінгер	За станом агресивності	Рівень агресивності	I недостатній вид агресивності	невпевненість у собі та в своїх силах, нерішучість у прийнятті рішень
				II помірний вид агресивності	успішністю адекватно реагувати на труднощі та невдачі, стійкістю у виборі правильного рішення у конфліктних ситуаціях
				III сильний вид агресивності	неврівноваженість, конфліктність, через мірна жорстокість, необміркованість у діях та вчинках
3	В.В. Бойко	За компонентами захисної агресії	Рівень захисту	I	миролюбство як компонент інтелектуальної нейтралізації негативних емоцій
				II	миролюбство як компонент інтелектуальної нейтралізації негативних емоцій
				III	агресивність як певний знак інстинктивності, стратегії захисту, суб'єктивної реальності особистості

4	Дж. Олдхем, Л. Морріс	За розладами особистості	<p>За агресивним типом особистості</p> <p><i>керований</i></p> <p><i>ієрархічний</i></p> <p><i>нетерпимий до змін</i></p> <p><i>ціленаправлений</i></p> <p><i>силовольний</i></p> <p><i>буйність та метання</i></p> <p><i>садистський</i></p>	Показники поведінки	<p>зручний засіб відчувати на собі "лавр" влади та привілей</p> <p>відчуття сили від верхніх сходинок влади та відповідальності</p> <p>емоційне задоволення від виконання іншими складених ним правил</p> <p>прагматичність у підході до досягнення своїх цілей</p> <p>психологічна установка на успіх</p> <p>отримання насолоди від життєвих дій та пригод, суперництво у змаганнях та ін.</p> <p>задоволення від фізичного або іншого насилля у цілях встановлення пануючої атмосфери у відношеннях між людьми або всього живого</p>
5	Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком	За типажем у міжособистісних стосунках	<p>Типи особистості</p> <p><i>авторитарний</i></p> <p><i>егоїстичний</i></p> <p><i>агресивний</i></p> <p><i>підозрілий</i></p> <p><i>підпорядкований</i></p> <p><i>залежний</i></p>	Показники поведінки	<p>1-деспотичність, власність, диктаторське лідерство</p> <p>2-домінантність, енергійність, компетентність, авторитетне лідерство;</p> <p>3-впевненість, напористість, не завжди лідер</p> <p>1-самозакоханість, розрахунковість, незалежність;</p> <p>2-здатність до суперництва</p> <p>1-жорсткість, різкість з перевагою асоціальності у поведінці, ворожість до оточуючих</p> <p>2-вимогливість, прямолінійність, відвертість, строгість, іронічність, роздратованість</p> <p>3-наполегливість, впертість, енергійність</p> <p>1-образливість, злопам'ятність, скарги на оточуючих</p> <p>2-критичність, замкнутість, скептичність, скритність, прояви негативізму у вербальній агресії</p> <p>3-критичність до всього оточуючого</p> <p>1-покірність, слабовольність, пасивність, самозвинуваченість</p> <p>2-утисненість, незахищеність</p> <p>3-скромність, боязливість, уступливість, сором'язливість</p> <p>1-невпевненість, тривожність, залежність від інших</p> <p>2-слухняність, боязливість, безпомічність</p> <p>3-м'якість характеру, довірливість, чемність</p>

6	Г. Айзенк	За самоцінкою психічного стану	Типи особистості	дружелюбний	1-емоціональна лабільність, дружелюбність 2-схильність до співпраці, компромісність, ініціативність
				альтруїстичний	1-гіпервідповідальність 2-делікатність, дбайливість, безкорисність
				адекватний (типи: 1, 2, 3, 7, 8, 19, 26, 27, 31)	терплячість, миролюбивість, оптимістичність, веселість, активність, спокійність, працелюбність, незалежність
				тривожний (типи: 4, 5, 6, 16, 18, 28)	неспокійність, настороженість, невпевненість, замкнутість, замріяність, песимістичність, образливість, мовчазливість
				активний (типи: 9, 10, 11, 12, 17, 21, 23, 24)	життєрадісність, активність у спілкуванні, зацікавленість, змагальність, благородність, ініціативність, врівноваженість енергійність
				агресивний (типи: 13, 14, 15, 20, 22, 25, 29, 30, 32)	енергійність, демонстративність, життєрадісність, власність, вдаваність, роздратованість, заздрісність, злопам'ятність, недовірливість

Таблиця 5

Вивчення агресії за тестами-опитувальниками у дітей

№ з/п	Автор методики	Специфіка вивчень показників агресивної поведінки	
		тип агресивності	рівень агресивності
1	А.А. Романов	гіперактивний	рухливість, розгальмованість, недисциплінованість, неслухняність
		вразливий	уразливість, роздратованість, хворобливість, підвищена чутливість, вихованість
		опозиційно-зухвалий	грубість, роздратованість, не відповідальність, віддаленість від батьків
		боязливий	ворожість, підозрілість, тривожність
		байдужий	черствість, байдужість, емоційність, холодність, підвищена афективність, (емоційна) збудливість, порушення почуттів співчуття до інших

Отже, аналіз наукової літератури показав, що за своїм методом проведення тести-опитувальники мають більшість переваг у

швидкому зібранні результатів великої кількості обстежуваних; складанні індивідуальних характеристик досліджуваних за якісним аналізом типів особистості. Але у вербальних тестах є і свої недоліки, які визначаються по-перше, у фальсифікації та установці особистості на певну відповідь; по-друге, більшість методик сформовано на визначення агресії у підлітків, юнаків та дорослих, а для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, діагностичний матеріал, не підходить із-за певних психологічних особливостей у їх розвитку; по-третє, визначений нами тест-опитувальник А.А. Романова характеризує агресивність дитини зі сторони дорослого, що може вказувати на певну суб'єктивність того, хто оцінює дитину.

Виділена низка недоліків у опитувальниках було проаналізовано і на основі аналізу практично-наукових робіт складено невеликий за розміром тест-опитувальник для дітей молодшого шкільного віку. За виділеними типажми агресивності були виділені три види та шість підвидів агресії, що у момент дослідження накопичуються за відповідями дитини, і за якісним аналізом характеризують усвідомленість дитиною своєї агресії.

Для дослідження неусвідомленого рівня прояву агресії в учнів молодших класів були застосовані проективні техніки дослідження. Аналіз літературних джерел (Е.Т. Соколова, Л. Янковський, Г.Т. Хоментаскас та інші) показує, що агресію людини у цьому напрямку найкраще розкривають експресивні, імпресивні та інтерпретаційні методи дослідження.

Експресивний проективно-малюнковий метод діагностики на основі промальованих на аркуші паперу ознак оцінює та надає якісну характеристику особистості. Автори малюнкових методів діагностики перебували у постійному пошуку ідей для вдосконалень своїх методик. Вони пропонували звертати увагу на графічну якість, пропорції, використання простору, акуратність виконання малюнка, впроваджували серії питань (Р. Корман), інструкцій, схем, інтерпретацій (Р. Бернса і С. Кауфмана), тобто все, що могло би краще розкрити малюнок особистості [1,2].

Експресивні методики досі вважаються зручними для діагностики як дітей, так і дорослих. Вони надають їм можливість самовиразитись, проявити рівень своєї уяви, розкрити специфічні особливості психічної діяльності. Спеціалісти, у свою чергу, розшифровуючи у малюнках досліджуваних проекційні напрямки уяви, на основі виділених різних симптокомплексів, таких як тривожність, невпевненість, незахищеність, ворожість, конфліктність, депресивність, замкнутість, агресивність та ін., можуть скласти всебічний якісний аналіз особистості.

Проведений аналіз літературних джерел доводить, що позитивність використання даного методу полягає в тому, що його легко проводити з дітьми молодшого шкільного віку. У процесі малювання вони невимушено переходять в іншу площину свідомості, розкриваючи особливості свого характеру, психіки, відношення до оточуючого ними світу. Також, для вивчення причин виникнення агресії в учнів молодших класів було обрано напрямок дослідження та методики, що розкривали походження агресивної поведінки дітей: "Неіснуюча тварина", "Малюнок моєї сім'ї" та "Малюнок мого класу".

У процесі апробації проєктивних малюнкових методик у загальноосвітніх школах були визначені певні труднощі, які виникали в учнів молодших класів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. Це проявлялось, по-перше, у тому, що була категорія дітей, які відмовлялись виконувати завдання, мотивуючи це невмінням малювати. По-друге, за методикою "Неіснуюча тварина" молодшим школярам важко було визначитись з образом героя, тому вони змальовували банальні зображення відомих їм тварин, або персонажів з казок і мультфільмів. По-третє, експресивні малюнкові методики не визначали усвідомленість дитиною її ж агресії, оскільки за своїм технічним складом являлись тільки орієнтувальними, тому вимагали додаткового об'єднання їх з іншими методами як основними інструментами дослідження.

Наступними проєктивними методами дослідження, що найкраще розкривають агресію особистості, є імпресивні діагностичні методики, зокрема кольоровий тест М. Люшера та "Тест руки" Б. Брайкліна, З. Піотровського та Е. Вангера. Дані типи методик ґрунтуються на вивченні результатів вибору особистості з переліку запропонованих стимулів. Зокрема, за тестом М. Люшера, дитині пропонуються кольорові квадрати, з яких вона має обрати найбільш прийнятний для неї колір. Психологічна інтерпретація за визначеним вибором виходила з символічного значення кольору.

У свою чергу, за методикою "Тест руки" дитина має розкрити дію дев'яти зображених кистей рук, і самостійно вигадати положення кисті руки у дії на пустій десятій карточці. Даний вид тестування у своїй інтерпретації розкриває агресію особистості, яка характеризується домінацією, керуванням та пануванням її над іншими людьми [4].

Отже, згідно практичних наукових джерел, імпресивні методи дослідження є спеціалізованими методиками для вивчення агресії як дітей, так і дорослих. Деякі їх ідеї були використані у модернізовану малюнкову методику. За тестом М. Люшера,

оцінювався переважаючий вибір кольорів у малюнку дитини, що характеризував ознаки агресії. Недоліками ж імпресивних методів є те, що, по-перше, за ними неможливо дослідити причини виникнення дитячої агресії. По-друге, їх інтерпретації не включають якісну характеристику, яка нам необхідна для створення видів та підвидів агресії. І, по-третє, їх структура не здатна показати рівень усвідомленості дитиною своєї агресії, тому авторами методик для уточнення мотивів агресивності пропонується здійснювати, за допомогою інших методів досліджень, додатковий аналіз отриманого профілю.

Третій, виділений нами проєктивний метод діагностики, це – метод інтерпретації [5], що складається з уже готових малюнків, у яких відображений певний зміст ситуацій. За ними досліджувана особистість має надати власну характеристику промальованим подіям. Такий метод діагностики використаний і для вивчення агресії у працях С. Розенцвейнга та Н.Г. Хітрової. Він складається (як для дітей, так і для дорослих) з 24-х малюнків, на яких зображені персонажі з незавершеними розмовами. Завдання досліджуваного – розкрити власну думку з приводу тої чи іншої ілюстрованої ситуації, знайти оптимальні способи виходу із зазначеного у малюнку конфлікту. Отримані результати дослідження оцінюються за двома критеріями (напрямку та виду) агресивної реакції, поєднуються між собою за афективно-динамічними реакціями у дев'ять типів агресивної поведінки особистості, їх характеристика описана нами вище у модифікованому методі спостереження І.А. Фурманова.

Отже, у процесі апробації методики С. Розенцвейнга при дослідженні агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, ми наштовхнулись на ряд труднощів, які полягали у тому, що, по-перше, учні 3-х і 4-х класів надавали фальсифіковані відповіді – намагаючись "прикрасити" себе в очах дослідника, а у дітей 1-х та 2-х класів розкриття ситуацій не завжди відповідало змісту малюнків. По-друге, інтерпретаційна методика, як і всі проєктивні методи дослідження, не розкриває усвідомленості дитиною своєї агресії. Виділені недоліки у нашій роботі наштовхнули нас на створення нової "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" модифікованої методики, за основу якої взяті ідея малюнкових ситуацій С. Розенцвейнга та якісний опис афективно-динамічних реакцій за типами агресії. У процесі роботи нами були сформовані у основні види та підвиди дитячої агресії. Малюнковий матеріал був розроблений таким чином, що старшим учням молодших класів важко було в очах експериментатора видавати

свою "ідеальність". Враховуючи вік дітей у перших класах, наша методика відрізнялась яскравою наочністю та простою технікою виконання, що дозволило без ускладнень зібрати результати досліджень.

Отже, аналіз літературних джерел доводить, що соціально-психологічна проблема агресії дорослих, юнаків та підлітків у суспільстві була достатньо вивчена, оскільки вимагала від вчених, більше нових діагностично-методичних розробок, які б дозволили своєчасно виявити у них різні форми агресії та застосувати певні корекційні заходи для її подолання. Адже їхні злочинні та аморальні вчинки, не відповідали прийнятим у суспільстві правовим і моральним нормам, тоді як агресія дітей дошкільного та шкільного віку вважалась такою, яка б могла зашкодити суспільству, і тому обмежувалась лише попередженнями та покараннями їх батьків.

Список використаних джерел

1. Графические методы в психологии / Е.С.Романова, О.Ф.Потемкина. – М.: Дидакт, 1991. – 256 с.
2. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация / Д.Дилео. М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 272 с.
3. Ланфренье Питер. Эмоциональное развитие детей и подростков / Питер Ланфренье. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 256 с.; С.17-32.
4. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И.А.Фурманов. – Минск.: Ильин В.П., 1996. – 199 с.
5. Янковский Л. Общая психодиагностика / Л.Янковский . – СПб.: Иад-во "Речь", 2004. – 440 с.
6. Solomon R.C. The philosophy of emotions. In M. Lewic & Haviland, The Handbook of emotions (p. 3-15) New York: Guilford.

The article cleats with the analysis of theoretical and practicality literatures, which direction on the study diagnostic methods for research aggressiveness the people on different stage ontogenesis.

It is known that the questions of people's aggression were investigated by many scientists, a problem of origin of aggression children with normal and broken vocal development had studied not enough.

Key words: aggression, aggressiveness, diagnostic, tests, methods, study, high level of aggressiveness, middle level of aggressiveness, low level of aggressiveness.

Отримано: 22.08.2011